

Д. Мәсімханұлы^{1*} , А. Әбиденқызы²

¹Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: masimkhan-63@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ

Ежелгі түркі халықтары мекендеген біраз жерлер бүгінде Қытай Халық Республикасының аумағына жатады. Біздің дәуірімізге дейінгі ғасырлар аралығында Орталық Азиядағы түркі тайпалары біртұтас мемлекет болу және мемлекет құру үшін күресу үшін бір-бірімен соғысқан. Атап өткен тарихи жағдайлар Қытайдың әулеттік шежірелерінде кеңінен таралды, саяхатшылар жазбалары мен мұсылман әлемінің тарихи түпнұсқаларында жазбаша дереккөздерге енгізіліп, қытай мен түркі халықтарының қарым-қатынасының дамуына алып келді. Қытай зерттеушілерінің ежелгі түркі халықтарының тарихын зерттеуінің ғылыми маңызы зор. Мысалы, әртүрлі дәуірде жазылған «жиырма төрт тарих» атты Қытайдың ресми хроникасында ежелгі түріктерге байланысты деректер қытай тілінен қазіргі қазақ тіліне аударылып, ғылыми қайта қаралды. Бұл түркі тарихымен тікелей байланысты бірегей дереккөздердің бірі. Түркі тілдес халықтарының батыс пен шығысты жалғастырып, қоян-қолтық қарым-қатынаста араласып жүргендері бұрынғы жылдардан бастап-ақ ғылым тарихында айқындалып келеді. Түркілерді Қытай шежіресінде ғұндардың ұрпақтары деп атап келген. «Түркі» сөзі тек түркітілдес көшпенділер арасында билеуші ақсүйектер отбасының өкілдеріне қатысты қолданылған. Кейінгі уақытта түріктердің есімі саяси мәнге ие болды және олардың қол астында болған басқа тайпалар атала бастады. Осы тұрғыда бұл мақалада ежелгі түркі тілінің тіл, әдебиет, музыка, би, тұрмыстық және өнеркәсіптік жабдықтар, дін салаларындағы дәстүрлі қытай мәдениетіне әсері қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі, Қытай, өркениет, дәстүр, мәдениет, ежелгі түркі өркениеті, дәстүрлі қытай мәдениеті.

D. Massimkhanuly^{1*} A. Abidenkyzy²

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: masimkhan-63@mail.ru

The Influence of ancient Turkic civilization on traditional Chinese culture

Part of the lands inhabited by ancient Turkic peoples today belong to the territory of the People's Republic of China. For centuries BC, the Turkic tribes in Central Asia fought each other to become a unified state and fought for the creation of a state. The historical circumstances mentioned were widely spread in the dynastic chronicles of China, were included in written sources, in the writings of travelers and historical originals of the Muslim world, all this led to the development of relations between the Chinese and Turkic peoples. The study of the history of the ancient Turkic peoples by Chinese researchers is of great scientific importance. For example, in the official Chinese chronicle "twenty-four stories", written in different eras, data related to the ancient Turks were translated from Chinese into modern Kazakh and subjected to scientific revision. This is one of the unique sources directly related to the Turkic history. Since ancient times, it has become obvious in the history of science that the Turkic-speaking peoples contributed to the development of relations between the West and the East, as well as developed bilateral relations. In the Chinese chronicle, the Turks were called the descendants of the Huns. The word "Turks" was used only in reference to the representatives of the ruling aristocratic family among the Turkic-speaking nomads. In later times, the Turki acquired political significance, as other tribes under their rule began to be called them. In this context, this article examines the influence of the Ancient Turkic language on traditional Chinese culture in the fields of language, literature, music, dance, household and industrial equipment, and religion.

Key words: Turkic, Chinese, civilization, tradition, culture, ancient Turkic civilization, traditional Chinese culture.

Д. Масимханұлы^{1*}, А. Абиденқызы²

¹Институт востоковедения им. Р.Б.Сүлейменова, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: masimkhan-63@mail.ru

Влияние древнетюркской цивилизации на традиционную китайскую культуру

Часть земель, населенных древнетюркскими народами, сегодня относятся к территории Китайской Народной Республики. На протяжении веков до нашей эры тюркские племена в Центральной Азии сражались друг с другом, чтобы стать единым государством, и боролись за создание государства. Отмеченные исторические обстоятельства получили широкое распространение в династических хрониках Китая, были включены в письменные источники, в писаниях путешественников и исторических подлинниках мусульманского мира, все это привело к развитию отношений между китайскими и тюркскими народами. Изучение истории древнетюркских народов китайскими исследователями имеет большое научное значение. К примеру, в официальной китайской хронике «двадцать четыре истории», написанной в разные эпохи, данные, связанные с древними тюрками, были переведены с китайского языка на современный казахский язык и подвергнуты научному пересмотру. Это один из уникальных источников, непосредственно связанных с тюркской историей. С давних времен становится очевидным в истории науки то, что тюркоязычные народы способствовали развитию двусторонних отношений между Западом и Востоком. В китайской летописи тюрков называли потомками гуннов. Слово «Тюрки» употреблялось только в отношении представителей правящей аристократической семьи среди тюркоязычных кочевников. В более поздние времена тюрки приобретали политическое значение, поскольку другие племена, находившиеся под их властью, стали называться ими. В этом контексте, в этой статье рассматривается влияние древнетюркского языка на традиционную китайскую культуру в области языка, литературы, музыки, танцев, бытового и промышленного оборудования, религии.

Ключевые слова: тюркская, китайская, цивилизация, традиция, культура, древнетюркская цивилизация, традиционная китайская культура.

Кіріспе

Түркі өркениетінің ұзына тарих бойына этникалық қытайлардың дәстүрлі мәдениетіне тигізген ықпал-әсері деген мәселе ғылымда күні бүгінге дейін онша назар аударылмай келе жатқан ақандақ тақырыптың бірі. Ал қытай мәдениетінің түркі тілдес халықтардың мәдениетінің дамуына тигізген игі ықпалы туралы, әсіресе, қытай елінде молынан зерттелуде. Алайда ол зерттеулердегі сыңаржақ сыңай – ғылымдағы шынайы ақиқатты ашуға дәрменсіздік танытуда. Олай дейтін себебіміз ешқашан да, ешқайда да халықтар арасындағы мәдени ауыс-күйіс сыңар бағытта, бір жақтылы болмайтындығы белгілі. «Ақыл ауыс, ырыс жұғыс» дейді халық даналығы. Әсіресе бағзы замандарда тіпті де солай. Егер біз адамзат мәдениетінің даму тарихына жүгінетін болсақ, онда Саваннадағы адамзаттың мәдени тіршілігі өмірдің пайдасына, Испан түбегінен Батыс Еуропаға дейінгі ыстық аймақтың ормандарынан әлдеқайда бұрын басталғанын көреміз, ал егер солай болса, мындаған жылдар өткен соң, кең Еуразиялық Даладан кейін біздің ата-бабаларымыз – түркі тайпалары – бұл ұлы тарихта

тек шетелдік мәдениеттердің тұтынушылары болғандығы қисынсыз. Керісінше, ертеде көшпенділерді адамзат мәдениетінің ту ұстаушысы деп атап өтсек болады. Қарапайым мысал – көшпелілердің тілдерінің диалектілері жоқжәнекүнделікті өмірмен дини нанымдарының – жалпы рухани құндылықтарының арасында ешқандай айырмашылық кездеспейді. Көпшіліктің алақанында отырған отырықшы жұртта бәрі керісінше болатыны ешкімге құпия емес. Бұл нені білдіреді? Бұл көшпелі өмір салты мәдениеттің таралуы мен қалыптасуына шешуші және айтарлықтай әсер ететіндігін көрсетеді. Егер біз осы алғашқы мәдениеттердің бүкіл планетада қалай таралғанын қарастыратын болсақ, онда мұндай ұлы миссияны жүзеге асыратын жалғыз адамдар – көшпенділер екенін көреміз.

Осы жайлы Америка Құрама Штаттарында Орта Азия тарихын түбегейлі зерттеуші ғалым, профессор У.М. Микговерн (William Montgomery McGovern) өзінің әйгілі «Орта Азиядағы ежелгі мемлекеттер» («中亚古国史» «The Early Empires of Central Asia») еңбегінде: «Еуропа мен Америка құрлығының мәдениетіне, саясаты мен экономикасына Орталық Азия елдерінің ықпалы ерекше болды. Бұл өңірдің (Орталық Азия –

D.M.) әлемдік өркениетке қосқан үлесі туралы біз төменде арнайы тоқталамыз. Біз ендігі сөзді осы өңірде өмірге келген тұрмыс-салттардан бастасақ.

Адамзаттың жабайы жылқыны қолға үйретуі, оны пайдалануы айтып-айтпай адамзат өркениеті дамуындағы маңызды факторлардың бірі еді. Біз қазір білеміз, жабайы жылқыны қолға үйрету о баста Орта Азия сахарасында жүзеге асты. Біздің “жылқы мәдениеті” деп жүргеніміз – негізінен атты арбаға жегу, мінуді меңзейтін болса, оның өзі жер жүзіне осы Орта Азия өңірінен таралған. Ал осы атты пайдалануға қатысты толып жатқан заттардың – ертоқым, үзеңгі дегендей, – бәрінің отаны Орта Азия екені талассыз ақиқат.

Бұдан да маңыздысы, Орта азиялықтардың адамзаттың киім мәдениетіне (әсіресе ерлер киімі) жасаған ықпалы. Жылқыны қолда үйрету мен жұмысқа пайдалану – ежелгі Орта Азия халқын өздерінің дәстүрлі кең көйлектерін тастап, ықшам да қолайлы киімдер киюге мәжбүр етті. Сондай киімнің бірі – бүгінгі шалбар. Алғашқыдағы талай ғасыр бойына шалбар кию тек Орта Азия өңірімен шектеліп келді де, кейіндеп атты пайдалану салтының таралуымен, шалбар да Орта Азиядан шығып, әлем жұртын шарлап кетті.

Атпен байланысты Орта Азияда пайда болған тағы бір киім бар, оның аты етік. Бағзы дәуірлерде әлемнің біраз жерінде жаппай пайдаланатын кебістің орнын бірте-бірте етік ауыстырды. Ал осы ежелгі етіктердің негізінен теріден, киізден жасалғаны белгілі. Мұның өзі киіз жасау өнерінің отаны да Орта Азия екендігінің дәлелі. Сондай-ақ, етік пен өзге де аяқ киімдерге өкше жасау да Орта Азия халқының тапқырлығы болатын.

Бізді Орталық Азия тұрғындарын уақыт өте келе де, соңғы уақытта да бәрі жабайы деп санайды деген түсінік бар. Бір қызығы, соңғы жылдардағы археологиялық қазбалар Орталық Азияның ежелгі тұрғындарының көркемдік дәстүрді ерекше жоғары деңгейде дамытқанын көрсетті» (McGovern, 2004:2). У.М. Макговерн кітабында Орталық Азияның ежелгі дәуірден бастап Үнді-Қытай мәдениеті мен Батыс мәдени ортасы арасындағы алтын көпір болғандығын, онда ол өзінің мәдениетін және ең бастысы өзінің мәдениетін байытып, өсіруді жалғастыруда. Бұған әрине, адамзат мәдениетінің эволюциялық даму қисынына жәй ой жүгірткеннің өзінде де көз жеткізуге болар еді.

Өйткені бүгінгідей ғылым-техникасы, ұшағы мен ракетасы, танкісі мен зымыраны, дамыған коммуникациясы, индустриялық әлеуеті болмаған заманда, басқасы басқа, тек қана Еуразияның ұланғайыр даласында өмір сүретін елдердің бірін біріне тоғыту, батысын шығысына, шығысын батысына сапырылыстыру тек тұлпар мінген көшпенділердің ғана қолынан келер керемет болатын. Бұл, бір.

Екіншіден, мәдениет тарихын зерттеуші ғалымдар дала көшпенділерін коммуникаторлар, орнатушылар, ежелгі адамзат мәдениетін жалғастырушылар ғана емес, ең бастысы, оның жетекші авторлар және жанқиярлықты насихаттаушылар деп санайды (Qumaruly, 2003a:4). Себебі отырықшылардың фантазиясын, философиялық ой-санасын оятқан әуелде далалықтардың ұшқыр ойы мен еркін қиялы болғаны дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат. Тағы бір жағынан көшпелі өмір-тынымсыз қозғалыстағы тіршілік олардың алдына күніне дерлік жаңа проблема тауып беріп отыратын. Ал көшпенділер болса, бұндай проблеманы ізін суытпай шешуге мәжбүр болатын. Бұл барыста пайда болатын материалдық және рухани мәдениеттің үлгілері әртүрлі қасиеттерге ие және тіпті отырықшы елдің сипаттамаларына ие. Қанша ондаған, жүздеген ғасырлар бойы ол қарапайым мәдениеттің отырықшы еліне айналғанын байқап келеміз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қытайдағы Тан әулетінің (618-907) билік ету кезеңі, Қытай мен Орталық Азиядағы зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады. Қытай тарихында Тан әулеті Қытай мемлекетінің ерекше әскери және саяси күшінің дәуірі және қытай мәдениетінің гүлденуі ретінде белгілі. Сонымен қатар Таң империясының тіршілігі Еуразияның кең байтақ даласында ертедегі ежелгі түркі-қаған мемлекеттері (Түркі, Ұйғыр және Қырғыз) үстемдік еткен көне түркі дәуірімен тұспа-тұс келді. Түркі тайпалары Тан дәуірінде Қытай халқымен тығыз байланыста болды және олардың қарым-қатынасы Қытай мәтіндік материалдарында егжей-тегжейлі сипатталған. Қытайлар түрік (тюкю) сөзін бірінші болып жазды, бұл олардың тілінде күшті, күшті, мықты дегенді білдіреді. Өйткені өз бетбелбеттерімен олар қытайларды таңғалдырумен келген (Bizakov, 2014:6). Бұл

қатынастардың тарихы ұзақ уақыт бойы зерттеліп және бүгінгі таңда әртүрлі елдердің ғалымдары ежелгі түркі елдерінің тарихын және олардың аспан империясымен қатынастарының барлық аспектілері бойынша көптеген негізгі еңбектер жасады, соларға сүйене отырып, бүгінде бізде өз зерттеу белгімізді қалдырып кеткенді жөн көрдік. Әрине, ежелгі түркі дәуіріндегі Түркі-Қытай өзара ықпалдастығының тарихында әлі де олқылықтар мен зерттеу мәселелері аз, оның ішінде Тан патшалығын басқарылуындағы түркі халықтарының рөлі мен мәртебесі және олардың аспан патшалығына жасаған қарым-қатынасы да бар. Осы мақалада Түркі-Қытай қарым-қатынастарын олардың ортақ сауда мүдделері призмасы арқылы зерттеуге мақсат-міндет қойылды, себебі олар толықтай жойылуы мүмкін еді. Алайда, түріктер мен қытайлардың бейбіт қоныстануы екі жаққа да пайда әкелді және де саяси және экономикалық тұрғысынан да бүкіл аймақ үшін де пайдалы болды. ҚХР аумағында түркілердің тарихы мен мәдениеті бойынша көптеген археологиялық және эпиграфиялық ескерткіштер табылды (Abuseitova, 2015). Бұл ескерткіштер тақырыптың зерттеуіне негіз болып, қызығушылықты арттыра түседі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ежелгі түркі тайпаларының қазіргі көрші Қытайдың дәстүрлі мәдениетіне әсері танылмай, соншалықты «Қытайланып» болды, сондықтан ол мүлдем байқалмайды. Іс жүзінде түркі өркениетінің ежелгі қытай мәдениетіне әсері ерекше екені белгілі. Сонымен, ең алдымен, қазіргі Еуразияның апайтөс даласында Моңғол үстірті, Алтай тауларының атырауы, қазіргі Қытайдан тыс кең дала бар екендігі белгілі. Екіншіден, «Аспанды көк Тәңірі, көк түріктердің жері» кезінде Табғаш елі жүздеген жылдар бойы түріктердің боданы болғандығы белгілі. Үшіншіден, көші-қон кезінде өмір сүрген түркі тайпаларының Қытайға сіңіп кеткені құпия емес. Қайта құрудың, аяусыз басып алудың осындай үлкен процесі болғанына қарамастан және ол ғасырлар бойы жалғасып келе жатқанына қарамастан, түркі өркениеті Қытай мәдениетіне енбеуі мүмкін бе?! Бізше мүлде мүмкін емес. Бұл пікіріміздің әрине, жәй уәж ғана болып қалмауы үшін, біз оны төменде дәлел-дәйектермен негіздеп көрейік.

Дәстүрлі қытай мәдениетіндегі түркі өркениетінің іздерін қытай тіліндегі көптеген

түркі халықтарынан байқауға болады. Бұл туралы түркітанушы-ғалым Ясин Құмарұлы өзінің «Түркі тілі мен қытай тілінің байланысы» атты ауқымды ғылыми-зерттеу еңбегінде түркілердің түркі тілдерінен ежелгі Қытайға кіруіне жан-жақты талдау жасай отырып, былай дейді: «Түркі тілдері мен қытай тілі екі үлкен тіл жүйесінде жатқанымен, Қытай тарихына қатысты жазбаша болсын, риуаят түрінде болсын, ең алғашқы деректердің барлығында алдымен Орта жазық (кіндік қытайды меңзеп отыр – D.M.) пен солтүстіктегі көшпенділердің қарым-қатынасы сөз болады. Бұлардың риуаят түріндегілері осыдан 4500 жылдың арғы жағындағы Хуаң-Диден басталады. Тіпті Хуаң-Дидің өзі тегінде батыс-солтүстік көшпенділерінен шыққаны белгілі. Бізше болғанда, ол замандардағы Орта жазықтың солтүстік іргесіндегі көшпенділер негізінен бүгінгі түркі тілді халықтардың арғы аталары болуы мүмкін. Өйткені тарихшы ғалымдар моңғұлдар алғашында қазіргі Ішкі моңғұлдың ең шығыс терістігіндегі Хэйлонцзияң дариясының жоғарғы тармақ ағары болып есептелетін Эр-гуна өзенінің бойынан өрбіген деп қарайды. Ол кезде түркі тілдес халықтар Орта жазықпен ауылы аралас, қойы қоралас жатқан. Ал солтүстік көшпенділерінен Орта жазыққа, Орта жазықтағылардан солтүстікке қоныс аударған халықтар бертіндегі Хань патшалығына (б.з.д. 206 – б.з. 220 жж. – D.M.) дейін жалғасып жатты. Осы жағдайлардың барлығы жоғарыдағыдай тілдегі типологиялық жақындықты тудыруы әбден мүмкін» (Qumaruly, 2003b:126). Сондықтан, ғалымның пікірінше, қытай тілінде түркі тілдерімен фонологиялық, лексикалық жақындығы бар сөздер бар. Сонымен қатар, бұл сөздер көбінесе көшпелі өмір салтынан туындағанын ескерсек, бұл сөздердің түркі тайпаларынан ежелгі қытайларға таралғанына күмәніміз жоқ. Мысалы, Оңтүстік-Шығыс Қытай диалектісіндегі келесі сөздердің фонетикалық және лексикалық мағыналарын қазақ немесе басқа түркі тілдерімен салыстырайық (1-кесте).

Бұл әрине Я. Құмарұлы келтіріп отырған сөздердің бәрі емес. Біз олардың ішінде шынымен де фонетикалық та, лексикалық та жуықтығы бар деп есептеген сөздердің бір парасын ғана келтіріп отырмыз. Негізінде қытай тіліндегі түркізмдер арнайы зерттеуді қажет ететін аса ауқымды тақырыптың бірі болғандықтан, ежелгі қытай тіліне түркі тілінен енген сөздер жөніндегі сөзді осы арада доғаруымызға тура келеді.

1-кесте – Сөздердің фонетикалық және лексикалық мағынасы

Қытай иероглифі	Қытайдың қазіргі ортақ тілінде оқылуы	Қытай тілінің оңтүстік-шығыс диалектіндегі оқылуы	Қазақ немесе өзге де түркі тілдеріндегі мағынасы
水	Shui	Сыу, сұ	Су, (ұйғырша: сұ)
雾	Wu	бу	Бұлт, бу
铁	tie	тет	темір
土	tu	то	топырақ
尘	chen	Чан	Шаң (шаң-тозаң)
苍蝇	Cangying	чыңын	шыбын
蚊子	Wenzi	мансы	маса
现在	Xianzai	Кәужір	Қазір, кәзір
衣服	Yifu	шампу	шапан
质	Zhi	зат	Зат, заты (затында)
盒子	Hezi	хап	Қап, қорап
阿爹	A die	А тиа	ата
阿婆	Apo	А пы	апа
阿奶	Anai	Ана	Ана
依奶	Yinai	Іне	Ене
阿兄	Axiong	Ахиа	аға
阿哥	Age	Акә	Аға (ұйғ.: ака)
羔子	Gaozi	Кәзі	қозы
抹抬	Motai	Маг тай	мата
甲	Jia	кап	Қап, қабық
崎	Qi	кия	Қия (күз-кия)
阿姐	Ajie	ачия	әпке (ұйғ.: ача)
阿姐	Ajie	аче	әже
姑爷	Guye	Кү ие	күйсеу
事	Shi	сі	Іс, жұмыс, шаруа
毕	Bi	біт	Біт (біту, аяқтау)
笔	Bi	піт	Біт, бітіг (жазу)
笔者	Bizhe	пітчі	Бітікші (бәдізші)
看	Kan	Кө	Көр, көру, қарау
听	Ting	тың	Тың+дау, тың+шы
冻	Dong	тоң	Тоң, тоңу
咳嗽	Kesou	Кө сау	Көксау (ауру)
踏	Ta	тап	Тап+тау
洗	Xi	шай	Шаю (жуып-шаю)
白	Bai	Пәк	Пәк, таза, ақ
京	Jing	Киәң	Кент (ұйғ.: кәнт)
曲	Qu	киүк	күй
道	Dao	Дәу	Дәу, айту (ұйғ.: дә)

Түркі өркениетінің тереңдігін ашуға көмектесетін қытай мәдениетінің тағы бір үлкен саласы – мифология. Ғылымда аңыз бен аңыздың отаны – дала, ал ”автор” – көшпенді екендігі бұрыннан дәлелденген. Өйткені, ежелгі дәуірдегі тайпалар ғана табиғи құбылыстарға кезіккен сайын, көптеген адамдар осы табиғи құбылыстар туралы, олардың шығу тегі, жаулап алуы туралы ойлануы керек еді. Бұл кейінгі уақыттағы эпикалық жырлар мен ертегілердің саваннада өмір сүруінің бір себебі. Қысқасы алғашқы мифтер пайда болған заманда санасы сәби адам баласының дені әлі де болса дала төсінде «жабайы» тірлік кешіп жатқан болатын. Кейіндеп олардың арасындағы кейбір топтар отырықшылық өмірге ауысты. Содан олардың тіршілігі өзгергенімен, рухани құндылықтарының біразы халық жадында сақталып қалды. Кейіндеп жазуы пайда болған отырықшылар оны қағазға түсірді, ал көшпенділердің толып жатқан рухани құндылықтары Ұлы далалық жадыда сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырды. Әрі сонымен бір уақытта маңайындағы жұртқа экспансия жолымен де, миграция арқылы да таратып отырды. Егер біз бүгінгі Қытай мифтерін түркі халықтарының мифтерімен салыстырсақ, бұл айқын болады. Бұл арада екі халықтың күллі мифтерін салыстырып отырсақ, оны зерттеу көлемі көтермейді әрі ол міндетті де емес. Сондықтан ғылымдағы мифтік эпсаналарды салыстырудың қалыптасқан үрдісі бойынша, ғаламның және адамның жаратылуы, адамзаттың өсіп-өнуі, ақырзаман, топансу секілді басты мифтерді салыстырып көрмекпіз.

Екі халықтың ғаламының, жердің және аспанның пайда болуы туралы мифінде «әлем – бұл алғашқы көл мен теңіз», Ұлы Жаратушы (бізде «Жасаған», Қытайдың «Пангасы») «жер мен аспанды тап ортасынан бөлген», содан кейін «Әлем біртіндеп артып келеді» деп ойлаған. Жаратушының есіміндегі айырмашылық екі халықта табиғи құбылыс. «Ең бастысы, ғаламның пайда болуында қазіргі ой мен постмодерндік тарих арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Сондай-ақ, алғашқы адамның жаратылуы туралы қазақ және Қытай мифтерінде де ұқсастықтар бар. Яғни, екі халықтың арасында Ұлы Жаратушы «ғаламды жаратты, адамды саздан жаратты және жанды жаратты». Әрине, біз «алғашқы адамды Ұлы Жаратушы саздан жасаған» деген миф әлемнің көптеген халықтарына ортақ екенін жасырмаймыз. Алайда, түркі және қытай халықтарының мифологиясындағы бұл үлгі

тілдік жүйелер, дін, ұлттық менталитет, өмір формалары және т.б. тұрғысынан өте алыс. Әрине, бұған назар аударған жөн. Сонымен қатар, Қытай мифологиясынан саздан жасалған Нұйуаның «әйел жаратушысы» деген ұл, қыз Қытайдағы нуи сөзінің ежелгі мағынасына назар аударса да, «көк апа» мифінен жасалған саздан жасалғанын атап өткен жөн (女 – қазіргі Қытайда әйел дегенді білдіреді, ескі Қытайда қарындас, ана дегенді білдіреді) және уа сөзінің ежелгі мағынасы (媧 – қазіргі Қытайда ол wa деп оқылады, ежелгі Қытайда kwok немесе kwak деп оқылады), сонымен қатар, бұл түркі (қазақ) тіліндегі мифология мен Қытай мифологиясы олардың арасында су тасқыны, адамдар өмір сүрген әлемнің соңы, күн мен айдың толып кету құбылысы және т. б. ұқсастықтары бар екенін нақтылайды.

Ал Оңтүстік Қытайдағы Изулардың (Қытайдан шыққан адамдар) өзінің алғашқы «18000 ғалам туралы» атты кітабында 18000 ғаламды құру туралы былай дейді: «аспанда оралған жеті қалың бұлт жерден шығады. Аспанға аз-аздан үш қабат қар түсті» (Máylitqanuly, 2005:47). Себебі, жер мен көк тіршілік арасында, бөлінген, бөлінген зат ретінде Аспан үш қабаттан, ал жер жеті қабаттан тұрады деп ойлау әдетке айналған. Ал «әлемді жарату» қазақ халқының мифінде: «алдымен үш қабат, жер – үш қабат болды, бірте-бірте барлығы жеті қабатқа жетті» делінген. Сонымен бірге, біз екі халық мифінің екі түрлі ортақ тақырыбы бар екенін анық көреміз. Олардың бірі, аталған екі халықтың мифінде екі құбылыс, жер мен көкпен бөлінген, бір-бірінен бөлінген екі ұғым ретінде бейнеленген. Екіншіден, осы жер мен көк – бір қабат емес, бірнеше (үш, жеті) қабаттан тұрған. Сонымен бірге, жер мен аспанның құрылымдық проблемаларының алдында екі халықтың қасиетті, құрметті тұлғаларының (үш-жеті) ұқсастығы бар екендігі бізді қызықтырады.

Белгілі фольклортанушы ғалым, академик С. Қасқабасов ежелгі мифтер туралы былай дейді: «әдетте ежелгі мифтерде жер бөлінбеген кезде әлем хаос ретінде сипатталады. Хаос, көбінесе қараңғы қараңғылық немесе түн, кейде шексіз тұңғиық немесе үлкен мұхит. Бұл хаос реттелген ғаламға айналады, қараңғылық жарыққа айналады, су материяға айналады, ал тұңғиық материяға айналады.

Олардың ішінде ең маңыздылары – тұңғиық, судың құрлыққа айналуы және аспанның жерден бөлінуі. Бұл екі кезең, хаосты ғарышқа айналдыру процесінде қазақ мифологиясында өз

ізін қалдырды» (Qasqabasov, 2002:90). Ал қытай халқының топан су жөніндегі мифтерінде де қазақ халқынікімен ортақ сарындар кездеседі. Осы айтылғандардың бәрін, әрине, тек қана тосын жағдай деумен ғана «ақтап» ала алмасак керек. Қанша жерден қазақ пен қытайды «тілдік жүйесі, діні, ұлттық менталитеті, тіршілік формасы...» алыс жатқан халықтар дегенімізбен, ұзына тарих бойындағы екі халықтың араласқұраластығы, іргелес көршілігі барысында бірі-бірінен «ақыл ауысқан, ырыс жұғысқан» сәттерінің де аз болмағанына көз жұмбауға тиіспіз.

Әрине, қай халықта болмасын мифтік эпсаналардың өзі бай қазына екенін ескерсек, ол туралы салыстыра зерттеудің бір ғана еңбектің ауқымына сыймасы анық. Осымен бір уақытта, еуразия кеңістігіне өз тарихын ат тұяғымен жазып қалдырған көшпенділердің алғашқы діни нанымдары (аспан денелеріне табыну, ата-баба аруағына сыйыну т.б.) мен тотемдері де ежелгі қытай нанымдарына, кейінгі дүниетанымына көрнекті түрде ықпал еткенін айта кетуге тиіспіз.

Қазіргі уақытта ежелгі түркі тайпаларының би, музыка өнері, Қытай ұлттық биі мен музыкасының дамуына әсері іргелі зерттеу болып табылады. Қытайлық жазбаша дереккөздерде қанлылардың ән айту, би өнерін керемет дамытып, кез келген уақытта қытай жеріне пайдалы әсер еткені туралы мәліметтер бар. Шыңжандық ғалым Амантай Әсейнұлы өзінің «қазақ музыкалық аспаптарының шығу тегі» атты зерттеу мақаласында осы тақырыпты дамытып, ежелгі қытай деректеріне сүйене отырып, түркі тайпаларының қытай биі мен музыкалық өнерінің жеріне қалай барғанын баяндайды (Асейнұлы, 1998a:70). «Суй-шу. Музыка аспаптар туралы орамасында «Джоу-Уди патша қаңлы мен қошаннан музыкалық аспаптарды алды», ал «Таң дәуірінің естеліктерінде»: «Джоу-Уди түрік қызын әйелдікке алып келді. Оны құттықтай отырып, батыстағы көршілер оған мереке күндері қаңлы, қошан және сулық елдеріндегі музыкалық аспаптарды сыйлады», – деп жазды (Асейнұлы, 1998b:70.) Ғұндардың музыкалық мәдениеті өз заманында дамығаны белгілі. Яғни ғұндардың музыкалық өнері көрші елдердің гүлденуіне ғана емес, басқа тайпалардың да гүлденуіне, сонымен қатар құлдық Қытай музыкалық өнеріне ықпал етті. Мысалы, Шығыс хан патшалығында соңғы рет жасаған әйгілі музыкант (жетігенші) және жазушы Цай-Иоң (蔡邕) қызы Цай-Уинджиді (蔡文姬) бала кезінен музыка өнеріне баулиды.

Бірақ қазір таланты өсіп, дамып келе жатқан Цай-Уинджи, барымталардың уақытында қолды болып әлі күнге дейін ғұнн сарбаздарының қолында және Ғұнн мемлекетінде 12 жыл өмір сүреді. Ол ғұндардың әйелі болып, екі ұл өмірге алып келеді. Содан кейін қытайлар мол тарту-таралғы сыйлап және оны ғұндарға қайтарды. Композитор ару өзінің туған жеріне келіп, "Хужиа сарыны" (胡笳十八拍) атты ұзақ ән шығарады. Бұл толқудың сәтті болғаны соншалық, бір кездері Қытайда кең таралып және тіпті ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген (Saigami, 1993a: 71). Әрине, бұл мәселенің басты құпиясы – толғау үні. Қытай халқы көшпелі түркі тайпаларынан пипа, арху музыкалық аспаптарын да және куй (қытайша qu – 曲), жыр (қытай ger – 歌 儿) музыкалық атауларын қабылдағанын ескере отырып, түркі өркениетінің Қытай музыкалық мәдениетінің дамуына сөзсіз пайдалы әсер еткенін атап өткен қажет.

Әрине мәдениеттің қамтитын ауқымы қандай кең болса, ежелден көрші екі халықтың мәдени-рухани ауыс-күйісі де сондай ауқымды болғаны ақиқат. Соның айқын көрінісі ретінде, жоғарыдағы мазмұндардан тыс, ежелгі кіндік қытайға түркі халқының ою-өрнектері, тайпалық таңбалары, малшаршаруашылық (әсіресе жылқы) мәдениеті қатарлы толып жатқан құбылыстардың дендеп енгенін айтуымызға болады.

Жалпы бүгінде біраз жұрт «қытай» деп атайтын, ал өздерін «ханьзу» деп атайтын халық ықылым замандардан бермен қарай сан түрлі аталып келіп, тек Лию-Баң билік басына келіп (б.з.б.206 – б.з.б. 194 жж.), «Хань патшалығы» (б.з.б.206 – б.з. 220 жж.) деп аталатын мемлекет құрғаннан кейін, оған бағынышты болған барлық тайпалар мен ұлыстар өздерін «ханьзу» деп атауға тиісті болды. Алайда бұл ат оларға осымен тұрақтап қалған жоқ, одан кейінгі кезеңдерде де бұл халықтың аты сан мәрте өзгерді. Мәселен, осы елді бір кездері көшпелі Қидандар (кәдімгі қара қытай деп те аталатын түркі тілдес тайпа) жаулап алып, елдің атын бірде «Қидан», бірде «Лияо» деп өзгертіп, мұнда екі ғасырдан астам (б.з. 907-1121 жж.) билік жүргізді. Бұл елге «қытай» деген ат осы кезде берілді. Ақыр аяғында қидандардың өзі де тарихи этникалық ханьзуларға сіңіп кетті.

Нәтижелері және талқылама

Тарихтан белгілі болғанындай, жалпы түркі тілдес жұрттардың хань ұлтына (этникалық қытайларға) сіңіп кетуі бір бұл ғана емес,

екі халықтың арасындағы бұндай сіңісулер оған дейін де, одан кейін де сан мәрте болған. Енді біз түркі тілдес мәдениет, өнер, білім қайраткерлерінің, қоғам қайраткерлерінің қытай мәдениетін дамытудағы монументалды жетістіктері туралы сөйлесетін боламыз. «Өлмес шығармалар» дегенде, біз олардың шығармаларының жалпы санын емес, олардың шығармаларының жалпы көлемін емес, оларды қытай мәдениетіне әкелетін түркі «баяуын» айтамыз. Атап айтқанда, алыс Суи, Таң дәуірлерінің өзінде Сау-Джунда, Дихармашын, Уайжра Узекен, Сексен Анда, Уайжра Куйші сияқты танымал суретшілер, Уайжрахан, Химанзы, Пейченен, Хыто, Пейшыңфу, Сужұп, Уайжра Келте сияқты танымал композиторлар мен әншілер, көптеген басқа ақындар, жазушылар, қоғам және ұлттық қайраткерлер сол кезде Қытайда болып, мүлдем жаңа леп белгісін көрсетті (Su, 1989a: 2). Қазақтанушы, профессор Су-Бэйхай өзінің «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде Токтай, Таштемір, Тайбұқа, суретшілер қаңлы Бұқұм, қарлұқ Найжан және тағы басқа атақты ақындардың еңбектерін, олардың қытай мәдениетінің дамуына қосқан үлестерін ерекше жоғары бағалаған (Su, 1989b: 287-316). Ендігі әңгімені осы Юань хандығы дәуірінде қытай мәдениеті мен қоғамының дамуына елеулі үлес қосқан түркі текті тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы төңірегінде қысқаша болса да өрбітіп көрелік.

Бұл ретте профессор Су-Бэйхайдың: «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінің өзінде-ақ XIII-XV ғасырлардағы қытайлардың тауарихнамасына, мәдениеті мен өнеріне, тіпті әскери істері саласына елеулі үлес қосқан көптеген түркітектес тарихи тұлғалардың есімдері аталады. «Қазақ даласын жаулап алғаннан кейін Шыңғысхан кейбір қазақтарды әскерге тартып, кейбіреулерін мәдени саладағы жұмысына жіберді. Олардың көпшілігі қытай мәдениетімен қоректенеді және әртүрлі салаларда керемет жетістіктерге жетті. Қытай тарихнамасына зор үлес қосқан үш Тото, Теміртас және Тайпукты ерекше атап өткен жөн. Олар Қытайдың үш патшалығының – Ляо, Джин және Сонгтың тарихын жазуға ерекше көңіл бөледі» – дейді профессор Су-Бэйхай жоғарыда аталған еңбегінде (Su, 1989c: 287). Әрі қарай ғалым аталған еңбегінде сөз болып отырған тарихи тұлғалардың қытайдың тауарихнама ғылымын жазу, жүйелеу істерінде, әскери және қоғамдық салада атқарған істеріне қысқасы олардың қытай мәдениетінің дамуына қосқан үлесіне жан-жақты тоқталады.

Әрине, Юань патшалығы тұсында қытай мәдениетіне игі ықпал етуші түркітектілер тек тарих ғылымы, әскери істер, әкімшілік-мемлекеттік қызмет саласында ғана емес, әдебиет, бейнелеу өнері, музыка саласында да аз болған жоқ. Біз енді қазақ-қытай рухани қарым-қатынастарының ертедегі әдебиет пен өнер саласы бойынша ауыс-түйісін көрсетуге септігі тиетін біраз ақын-жазушы, хұснихатшы, суретші т.б. да өнер иелерінің өмірі мен шығармаларына қысқаша тоқталып өтпекпіз. Бір ескерте кетер жай – сөз болатын ақындар, өнер иелері түркітекті болғанымен, шығармаларын қытай тілінде жазды. Ал өнер адамдары да қытай өнеріне қызмет етті. Алайда олардың шығармаларынан қанындағы далалық қасиет, түркілік өркениет көрінбей қалған жоқ.

Олай болса Юань дәуіріндегі шығармаларын қытай тілінде жазған ақындар туралы сөзді Бұқым ақыннан бастайық.

Қаңлы Бұқым ақын Қайранбайұлы 1254 жылы б.з. дүниеге келіп, 1300 жылы қайтыс болған. Ол бала күнінен қытай тілінің әсерінде өсті. Ол өз шығармаларын қытай тілінде жазды. Бірақ ақынның хан тайпасына баруы, Кегменер ақынның жағдайына өте ұқсас емес. Әлем тарихында, Азия елдерінің тарихында әр он үшінші ғасыр Шыңғысхан қозғалысымен байланысты екені белгілі. Бір қызығы, Шыңғысхан шапқыншылық кезінде халықты қанды қырғынға ұшыратты, бірақ елдегі өнер мен ғылым шеберлерін өлтірмеді немесе басып алмады, бірақ олардың даналығы мен өнерін пайдаланды. Қытайдан алынған жазбаша деректер осыны айғақтайды: «Шыңғысхан батыс өңірге (Орталық Азия аумағы – D.M.) шабуыл жасаған кезде ол көптеген білімді қайраткерлерді тұтқынға алды. Олардың көмегімен сол кезде басқа да өнеркәсіп орындарын ашуға бел буды». Профессор Су Бэйхайдың мына деректі фильмі: «Шыңғысхан қазақ даласын жаулап алғанда, көптеген қазақтар Қытайға көшіп кетті, олар қытай тілін, қытай мәдениетін жаппай зерттеп, үйрене бастады, мансаптарын жасады. «Атап айтқанда, моңғол билеушілерінің билігін нығайту үшін олар әр елдің перзенттеріне тіл білімін үйрете бастады» (Su, 1989d: 294). Себебі таза моңғолдар «халық бұқарасын» басқаруға жеткіліксіз болды және олар Орталық Азиядағы түркі халықтарының тайпалық істеріне көбірек тартылды. Қытай деректері мұны тағы бір мәрте растайды: «олар (моңғолдар) батыс аймағының (Орталық Азия аумағы – D.M.) көмегімен қытайларға қысым көрсетті, әртүрлі

ұлттардың қарсылығын әлсіретті, үстемдігін нығайтты, сонымен бірге олар Қытайда тұрған халықтарды 4 санатқа бөлді. Бірінші дәрежелі – өздері (моңғолдар), екінші дәрежелі – батыс регионализмі (түркі халықтары), үшінші дәрежелі – солтүстіктің басқа көшпенділері, төртінші дәрежелі – қытайлар мен оңтүстік халықтары» (Su,1989e:308). Осы мәліметтерге сүйене отырып, Юань хандығы ордасында түркі халықтарының тайпалар арасында аз болмағанын және олардың мәртебесі өте төмен емес деп болжауға болады. Егер Бұқым – ақынның Құбылай хан (Юань) ордасынан қалай әкелінгені туралы әңгімені аударатын болсақ, онда ежелгі қытай деректері бұл туралы тағы да айтады: «Қаңлы тайпасынан шыққан ақын Бұқым Оңшен деген лақап аты бар. Оның әкесі Қайранбай дәуіріндегі керей тайпасының ханы болған. Шыңғыс хан хандықты жойғаннан кейін, ол Қайранбай ханның он баласын тұтқындады. Ең кіші бала 6 жаста болып еді. Ал Бұқым болса, онда Қайранбайдың екінші ұлы-тұғын. Оның мейірімділігі адам баласында жоқ еді.

16 жасында ол бүкіл Қытай тарихын, әдеби шығармаларды оқып, есіне алды» (Másimhan,2001a:7). Бұдан әрі Бұқым өлең жаза бастады, тіпті ел Үкіметінің істеріне араласты.

Өкінішке орай, ақынның өлеңдері толығымен сақталмаған.

Тек қана оның:

Дулығадайын шындары,

Бұлағы тұнбас биік тау.

Сарқылған жұрттың сырлары,

Мейірі мүлдем сұйықтау, – деген бір шумақ өлеңі ғана «Юань дәуіріндегі таңдамалы жырлар» деген кітапта «Аттың тауына мадақ» деген атпен сақталып қалғаны белгілі болып отыр. Ал оның азаматтық болмысын бейнелейтін, дәлелдейтін дерек-дәйектер жеткілікті. Сөйтсе де бұл пікірден Бұқым ақынның өлеңдері мүлде табылмайды деген ұғым тумауы керек. Егер, ықылас болып жатқан жағдайда Қытайдың Юань дәуіріне қатысты жазбаларды түгел сүзіп шығар болсақ ақынның біраз дүниесін табатынымыз күмәнсіз.

Түріктер Қытайға әртүрлі себептермен әкелінді, олар тектілік пен жомарттық, адалдық пен кәсіпкерлік танытып отырды. Басты себебі, олар құдіретті құрметке ие еді. Екіншіден, олар өмір сүретін әлеуметтік ортаға қысым жасалуы болса керек. Оны атап өткеніміз тек үкіметтің ғана емес, сонымен бірге ғылымның-білімнің, ақыл-ойдың және басқа да адамдардың көптігінен көрінбейтін жалпақ Қытай жерінде

өмір сүргеніңіз қиынырақ. Осы мәжбүрлік сан түрлі саладан көшпенді халықтардың топжарған таланттарын өмірге әкелді.

Қарлұқ ақыны Найжан, міне сондай шашасына шаң жұқпас, қара үзген таланттардың бірі еді. Оны профессор Су-Бейхай: «1309 жылы туып, 1368 жылы қайтыс болды. Ақынның ата-бабалары бастапқыда Нанянь қаласында өмір сүрді, кейінірек олар Джэжияң аймағындағы Ниңпо қаласына көшті. Осы уақытқа дейін Найжанның 239 өлеңі табылды» (Su,1989f:297), – деп жазады. Осыған қарағанда, Найжан ақынның өмірбаяны, шығармалары жөніндегі деректер біршама толық сақталғанға ұқсайды.

Ал ақындық талантына келетін болсақ, Найжан көзі тірісінде-ақ қытай әдебиетіндегі айтулы тұлғалардың бірі болғаны аңғарылады. Бұған Найжанмен замандас қытай білгірі, әдебиетші Уей-Су «Алтын текше» деп аталатын ақынның жыр жинағына жазған алғы сөзінде: «Найжан ақынның қызығушылығын еш нәрсе оята алмады, ол байлық немесе мансап болсын. Ол өзінің туған қаласының даласын аралап, оның сұлулығын, бақыты мен қайғысын ғана айта алды» (Su,1989g:298), – дегені айқын дәлел. Ақын тірлігінде ел аралап, жер шолуды өмірлік мақсат тұтқанға ұқсайды. Оны өз шығармаларында ашық та, астарлы да аңғартып отырады. Сондай-ақ, ақын әрбір жүрген-тұрған жерінің, елінің шежіресін жазып, тарихын құрастырады. Әйгілі «Циянь уан жинағы» мен «Ескерткіштерден естелік» деп аталатын еңбектері ақынның сондай ізденістен туған шығармаларының бір парасы еді. Егер қытай тарихшысы Лию-Рынбыннің айтуына жүгінсек, ақынның «Ескерткіштерден естелік» деген еңбегі ертедегі тау-өзендер, қала-қорғандар, күмбездер мен кесенелер, хан-патша ордалары, бай-манаптар, киім-кешек, салт-сана жөніндегі өте сирек кездесетін аңыз-әңгімелердің, тарихи деректердің жиынтығы екен (Su,1989h:299). Егер ақынның бұл еңбегі бүгінгі түркі халықтарының тілдеріне тәржімаланатын болса, онда біздің тарихымыздың да «қалыңдай» түсері даусыз еді.

Ақын үшін істелетін бірінші кезектегі жұмыс – оның жоғарыда айтылған екі жүзден астам өлең-толғауларын ана тілімізге аудару. Мүмкін болса жеке кітап етіп шығарып, бүгінгі түркі тілдес халықтарға кеңінен насихаттау. Сөздің осы тұсында, тағы бір ескере кетер жағдай, қытай зерттеушілері керек кезінде ғана болмаса, өздерінің әдебиет тарихында аталған ақындардың атын атап, лайықты орын берген емес. Олар үшін бұл ақындар «түрік

ақындары» деп шеттегіліп отырылса, әрине, оны түсінуге болар еді. Ал біз оларға «қытайша жазғаны» үшін қырын қарасақ, онда біздің «түркі әлемін түгендейміз» деуіміз шындыққа жанаспай қалған болар еді. Ал ақын өлеңдерінің көркемдік, мазмұндық деңгейі туралы 7-8 ғасыр бойына қытай зерттеушілерінің тамсануымен келе жатқанын айтсақ та жеткілікті. Алайда біздің бұл пікірімізден Найжан поэзиясы мүлде қытайлық болмыспен әдіптеліп, бөгделеніп кеткен деген ұғым тұмауы керек. Керісінше, ақын өзінің түркі қандылығынан, нәсілінен, көшпенді тайпа ұрпағы екендігінен айнымаған. Мәселен, ақын көп өлеңінде атамекеннің ырысты тау-өзенін, тамаша табиғатын емірене жырлайды. Сондай-ақ ақын шығармаларынан көшпенді тайпа өміріне арналған өлеңдері де көптеп кездеседі. Өмірінде бір емес, бірнеше мәрте тарихи атамекенін (Қытай қорғанының сырты) аралап қайтқан ақын, бір өлеңінде дала туралы былай жырлайды:

Тауы биік, суы бал гөзал далам,
Жұмыртқадай ақ үйлер көз арбаған.
Киіз есік түрүлі қонағына,
Ол туралы ақын ба, сөз алмаған.

Ақын көңіл даладан жыр аңдайды,
Қайың-талы желменен бұраңдайды.
Қызғалдақпен жарысқан қыз алдында,
Өлең түгіл, кара сөз құралмайды. (Másimhan, 2001b:78).

Тіпті осы екі шумақ үзіндінің өзінен-ақ оның атамекеніне деген, туған халқына деген ыстық махаббаты менмұндалап көрініп тұрған жоқ па?!

Жалпы тарихта өз шығармаларын қытай тілінде жазған түркі қаламгерлері жоғарыда біз аттарын атаған қаламгерлермен шектелмейді. Біздің бұл сөзімізді Қытайда тұратын қандас бауырымыз, ғалым-жазушы Зейнолла Сәнікұлының зерттеулері де дәлелдей түседі. «Қытай тарихында поэзияның ең гүлденген дәуірі – Таң хандығының тұсы. 300 жылға созылған бұл дәуірде 50 мың шумақ өлең жазылған. Бұлардың ішінен де Батыс өңір (түркі халықтары) ақын-жазушыларын кездестіруге болады. Ал түркі халықтарынан шыққан ақын-жазушылардың ең көп шыққан дәуірі – Юань хандығы дәуірі. Жүз жыл дәурен сүрген бұл хандық тұсында 30 мың шумақ өлең жазылған. Бұлардың ішіндегі түркі халқынан шыққан қаламгерлердің саны 200-ден асады. Олардың қағазға түскен өлеңдері төрт мыңнан артық» – дей келіп, З. Сәнікұлы Үрімжі қаласындағы «Шынжаң халық баспасынан» 1988 жылы «Батыс өңір аз ұлт ақындары жырлары-

нан» деп аталатын кітаптың жарық көргендігін, ол кітапқа 70-тен астам шығармаларын қытай тілінде жазған ежелгі түркі тайпаларының ақындарының өлеңдері топтастырылғанын айтады (Sánik, 2004:29). Ал қытай әдебиетіндегі түркілік сарындарды қарастырып жүрген ізденуші, қытай тілінің маманы Д. Аманұлы өз зерттеулерінде «Мулан жыры», «Аққу жыры», «Теле жыры» секілді ежелгі қытай поэзиясының таңдаулы үлгілері болып есептелетін өлеңдерді түркі тілдес тайпалардың ақындары жазған деген ой айтады. «Хань дәуірінде халық арасынан жиналған хан ордасындағы қисапсыз өлең-жырлардың құрамында қытайдың батысы мен солтүстігіндегі түркі текті ұсақ халықтардың ескі өлеңдері де кездеседі. Ол халық жырлары бүгінгі 12 өлкеден жиналған. Сол аталық әдебиеттің жұрнағы – «Мулан жыры», «Теле жыры», кәдімгі сәлем хат түрінде, тарих ретінде ертеден сақталған саф алтынның сынығы осы «Аққу жыры» болатын» (Amanuly, 2005:32), – дейді Д. Аманұлы.

Әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, қытай мәдениетіне өз қолтаңбаларымен қосыла отырып, оның дамуы мен өркендеуіне өздерінің өшпес үлесін қосқандар тек әдебиет саласында ғана емес, өнердің өзге де саласында аз болған жоқ.

Юань әулеті кезінде қазақ халқының барлық тайпаларының көпшілігі Қытайға қоныс аударды. Онда олар хан мәдениетін ынта-жігермен зерттеді. Нәтижесінде олар талантты хуснихатшылар болды. Бұл адамдардың бәрі хуснихатшы-қанлылар халқы еді. Қаңлы тайпасы – қазақтарды құрайтын негізгі тайпалардың бірі. Бұл тарихи құжаттарда бұрыннан жазылған. Осылайша, тек бір Юань дәуірінде Қаңлы Зысан бастаған белгілі қытайлық жеті хуснихатшының қазақтан шығарылуы қазақ халқының қытай мәдениетіне, әсіресе Қытай хаткерлік өнеріне сарқылмас үлесі болды» (Su, 1989i: 307-316).

Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, түркітілдес тайпалар ежелгі қытай музыкалық және би өнерінің дамуына айтарлықтай үлес қосты. Жібек жолының ежелгі мәдениетінің ғалымы және зерттеушісі, профессор Уаң-Руң былай деген: «Екі хань әулетінен (б.з. д. 206 ж.-б. з. д. 220 ж.), әсіресе Таң дәуірі (б. з. д. 618 ж.-б. з. д. 907 ж.), Батыс өңіріндегі (Орталық Азия аумағы – Д.М.) көптеген елдер, атап айтқанда Күсен, Удұ, Көктаң елдерінің батыс аймағын құрды, Қытайдың ішкі аймақтарына кең көлемде еніп, хан тайпалары мен далаларына таралды. Бұл өнердің шығыс топырағына жаңа жанды реакция-

сын әкелді, қытай мәдениетін таң қалдырды, ол тыныш және айқын болды. Нәтижесінде Қытай мәдениеті жаңа бетбұрысын және даму үшін арна тапты. Сонымен бірге, бұл билер мен музыка қытай мәдениетінде маңызды орын алды. Ол кезде батыс аймақтағы би мен музыкалық өнердің жоғары деңгейінің арқасында ол көптеген жылдар бойы Қытайдың материгіне кең көлемде еніп келген еді. Бұл жағдай, бір жағынан, Қытай мәдениеті басқа мәдениетке жат емес және жабық емес екендігімен байланысты, екінші жағынан, бұл батыс аймағындағы би мен музыка өнерінің сиқырлы және тартымды энергиясы» (Wang, 2004a:101).

Орта Азия елдерінен Қытайға би өнері мен музыкасының таралуының алғашқы тарихи фактісі «Джоу тәпсірі. Көктем сарайы» деген құжаттан кездеседі. Яғни, үш мың жыл бұрын өмір сүрген Чжоу патшалығы кезінде (б.з. д. XI ғасыр – б.з.д. 256 жылдар) Қытайға түркі тайпаларының билері мен музыкасының кең көлемде енуін суреттеуге болады. Батыс хан әулетінің басында (б.з.д. 206 ж. – б.з.д. 25 ж.) ұдунның әнінің материктік Қытайға таралғаны және тіпті патша тайпасының өзінде ұдунның әні жиі орындалғаны туралы дәлелдер бар (Sairami, 1993b:70). Біраз уақыттан кейін, Кусен ханы Сәнбен Үйсін Кунбидің Джие-Ю ханшасынан туған қызы Дешіге үйленгеннен кейін, біздің жыл санауымыздың 65-жылы батыс аймақтағы көптеген аспаптар Қытайдың сол кездегі астанасы Чананға әкелінеді. Бұл батыс елдеріндегі би мен музыка қытай музыкасы мен өнерінің дамуында жетекші рөл атқарғанын көрсетеді. Батыс Қытайдағы Вэй, Цзинь, Оңтүстік және Солтүстік хандықтар кезеңінде (б.з.д. 220-580 ж.) Түркі елдері мен Қытайдағы би және Музыка өнері едәуір кеңейеді. Оның өзі қытай биі және музыка өнерінің дамуына ерекше және пайдалы әсер етті. Енді бірінші Қытайдың Чинь хандығы тұсында (б.з.д. 221 ж. – б.з.д. 206 ж.), Лүй-Гуаң көсемі, майлы қолдың басшылығымен батыс аймақтағы елге шабуыл жасайды. Отыздан астам мемлекет тізе бүгеді. Ақыр соңында, Кусен елін жеңіп 20 мың түйеге арналған зергерлік бұйымдар мен таңғажайып өнер туындыларын тиіп, 10 мыңнан астам жылқыны басқарып, елді жаулап оралады. Осы «таңғажайып өнер туындыларының» ішінде би мен музыкадан басқа, театр қойылымдары және цирк ойындары бар. Нәтижесінде батыс аймақтағы ән және би музыкасы өнері кешенді материктік Қытайға таралды. Қытайдың әйгілі Жібек жолының ашылуымен батыс аймақтағы хан және түркітілдес

патшалықтар арасындағы келісім күшейе түсті. Бұл батыс аймақтан Қытайға мәдениет пен өнердің тұрақты ағымына әкелді. Сол кездегі ең әйгілі «үрлемелі күйлердің» өзі де осы батыс елінен барған. Қолда бар мәліметтерге сәйкес, хан патшасы Хань-Линди Батыс аймақтық елдердің мәдениетіне соншалықты еніп кетті (Орталық Азиядағы түркітілдес елдер деп түсініледі), сондықтан ол өз елін кең көлемде көші-қонға шақырды. Осы құжатты оқып көрейік: «Лиңди патша көшпенділердің киімдерін, үйлерін, дастархандарын, тамақ пен музыкалық аспаптарды, билерді жақсы көрді. Тіпті орталық қалада тұратын дворяндар да бұдан тыс болмады (Seidimbek, 2002a:12). Сонымен ерлері көшпелілерше жасанып, әйелдері көшпелілер биін билейтін болды. Қысқасы, көшпенді сол кездегі қытай қоғамының басты сәніне айналды. Солтүстік Чжоу патша түрік ханзадасы Ашинаға үйленгенде, ол Чангань астанасына концертке түріктердің әртүрлі тайпалық ұйымдарының үлкен ансамблімен келген қыз ретінде келіп концерт берді. Астана тұрғындарына бұл концерт өте ұнады, олар оны бір емес, бірнеше рет тамашалады. Осыдан кейін король У Ди түріктер оркестрін «Орда оркестрі» екендігі туралы жарлық шығарды (Seidimbek, 2002b:16). Сүй және Таң хандықтары (б.з. д. 581-907ж. ж.) Батыс түркітілдес елдер Қытайға би және музыка өнерінің ену шыңына жеткен кезең болды. Атап айтқанда, Таң-Гаузу ел астанасы Чананьға көшірілгеннен кейін, батыс аймақтағы би мен музыка өнеріне деген сұраныс арта түсті.

Тіпті ежелгі түркі тайпаларының музыка өнеріне қарапайым халық немесе кәсіпқой өнер иелері ғана емес, Таң елінің патшасының да, ақындарының да аңсары қатты ауады. Мысалға мына деректі айтсақ та жеткілікті: «Барби аспабын ойнаудың шебері Пешенғұлдың талантына Таң патшасы Тайзұңның таң қалғаны соншалық, оны өзінің ордасына алып қалып, ән-күйге, өнерге жауапты қызметке тағайындайды. Ал әйгілі Таң ақыны Бай-Жүйи оған:

Сәл бұрып басын, алдына алса барбиін,
Әуендер әсем келтірер жанның бар күйін.
Құлақ күй келіп, саусақтар тисе ішекке,
Мастанып күйге, есімнен тана балқиым, –

деген өлеңін арнайды» (Másimhan, 2001c:88).

Сондай-ақ, осы Таң дәуірінде ел әуендерінің саны (орда күйлері) алдыңғы тоғыз күйге қарағанда онға артты, ал осы он күйдің жетеуі елдің батыс аймағына тиесілі. Олар: «Күсен

күйлері», «Анқөк әуендері», «Қаңлы күйлері», «Шәлік саздары», «Көктаң күйлері», «Си-Мян саздары», «Үнді әуендері». Айта кету керек, сол кезде Қытайға тек батыс аймақтағы түркітілдес елдердің туындылары ғана емес, сонымен қатар өз елінің мәтінін белсенді насихаттаған суретші-композиторлар, орындаушылар, күйшілер, әншілер, бишілер, атап айтқанда, еліміздің танымал музыканттары Күсен елінің музыканты Сәтбай, Бамда, елдің әйгілі Барби қуыршағы Шәлік еліндегі Пешенгул, Пешеннұр, биші Пешенкүн, әнші Педенем, Ұдүн елінің музыканттары Ғүйшекен, Ғүйшежан, Қаңлының Барби қуыршағы Құрым да келді... Ол кезде жүздеген суретшілер қытай өнері мен мәдениетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Біздің пікірімізді қытай ғалымы, профессор Уаң-Рұң, ежелгі Орталық Азия халықтарының өнерін зерттеушісі былай деді: «同时,西域乐理,乐制,乐谱和乐器也传到中原,对汉民族乐舞艺术产生了革故鼎新的深刻影响» («Сонымен қатар, музыка теориясы, композициялық өнер, батыс аймағының ноталары мен аспаптары (Орталық Азия–D.M. деп түсініледі) Қытайға еніп, қытай музыкасының, би өнерінің жандануы ықпал етеді» (Wang, 2004b: 17) – деген сөзі одан сайын дәлелдей түседі.

Сонымен қатар, түркітілдес халықтарының ежелгі қытай би және музыка өнерінің дамуына елеулі үлес қосқанын атап өту қиын емес.

Көшпенділер, әсіресе музыка өнерінде стандарттардың тасымалдаушысы екені белгілі. Себебі табиғаттың тынысы көшпелі тайпаларға шабыт, керемет қиял береді. Біз осындай шабытпен, керемет қиялмен дүниеге келген керемет музыкалық өнермен дем алатын отырықшы адамдардың сарайына барған кезде, тіпті Тәңірдің өзі де керемет көрінеді. Мұны ғалым, өнертанушы, профессор А. Сейдімбек «әлемде көшпенділер өнердің бірегей кереметін елестете алады», – дейді. Олар адамзатты Құдаймен байланыстыруды

армандай отырып, өз өнерін шабыттандырады. Бұл керемет жел өнерінде ең дамыған музыка тенгри тіліне бағытталған. Жергілікті түріктер күйді «күк» деп атады және оны Тәңірмен байланыстырушы деп санады. Сондықтан да Тәңір тектес қағандар үшін күн сайын жаңадан жарияланған мақтау қағаздары жасалады. Байырғы түркілердің бұл дәстүрін жоғары бағалай отырып, қытай императоры түркі күйшілері мен әншілеріне үндеу тастап, алтын ұсталар сарайында олардың өнер көрсетулерін бақылауды өзінің абыройы деп санады» (Seidimbek, 2002b: 12).

Қорытынды және тұжырымдама

Атап айтқанда, бір кездері Еуразия апайтөс даласын алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған ғұндар, сақтар, қаңлылар, үйсіндер, түріктер өздерінің әскери күшінің арқасында ғана емес, мәдениетімен де өзгелерді мойындата білді. Профессор М. Мырзахметовтің: «Егер бүкіл адамзат тарихының өткенін қарасак, онда әрбір елдің рухани мұрасын қалыптастыру мен қаржыландыру жолында ерекше орын алатын көркем идеялар туындылары тілдесусіз, тілімізді мысал ретінде алатын болсақ, онда ғылым тарихынан түркітілдес халықтардың Батыс пен Шығысты өзара байланыстыратын қозғаушы белсенділігіне көз жеткіземіз» деген екен. Бұрын біздің ата-бабаларымыз ежелгі Шығыстағы көптеген адамдармен жанама немесе тікелей рухани байланысты әртүрлі әлеуметтік-тарихи жолдармен үзген жоқ. Шығыс әлемінде болып жатқан тарихи оқиғалар, сондай-ақ қоғамдық санадан бүгінгі күнге дейінгі бірегей көркем ой туындылары сан ғасырлық бедерлер болып саналады» (Muzzametov, 1982:150). Біздің жоғарыда айтқандарымыз сол ақиқаттың там-тұмдаған шет жағасы ғана. Егер шындап, осы ақиқатты ашам дейтін адамға ол әлі шеті ойылмай жатқан ақтаңдақ.

Әдебиеттер

- Абусейтова М.Х. (2015, 07,09). Новые открытия в истории изучения казахского ханства. Получено http://www.historystate.kz/ru/?ELEMENT_ID=607&bxajaxid=ccb6ad31101c9f96b7955bebd0da3f59
- Аманұлы Д. Ши-Жүн ханша және “Аққу жыры”//Жалын. – 2005. – №4. – 27-32 б.
- Әсейінулы А. Қазақ музыка аспаптарының тегі//Шыңжаң қоғамдық ғылымы. – 1998. – №4. – 70-81 б.
- 王嵘. 西域文化的回声. – 乌鲁木齐: 新疆青少年出版社, 2004. – 354页 (Ван Жун. Батыс мәдениетінің жаңғырығы. – Үрімші: Шыңжаң жастар баспасөзі, 2004. – 354 б.
- Бизаков С. Мир тюркских народов: Историко-этнографические очерки. – Алматы, 2014. – 336 б.
- Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
- Құмарұлы Я. Алыстағы атамұра. – Пекин: Ұлттар, 2003. – 436 б.

- Мәсімхан Д. Сарап. – Астана: Елорда, 2001. – 238 б.
- Мәулітқанұлы Ә. Қазақтың жаралым жайындағы мифтері және ондағы философиялық көзқарастар// Шыңжаң қоғамдық ғылымы. – 2005. – №2. – 38-55 б.
- McGovern W.M. . The Early Empires of Central Asia. – Пекин : ҚХР Шуэюй, 2004. – 364 б.
- Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым,1982. – 296 б.
- Сәнік З. Ежелгі қытай жазбаларындағы түркі (қазақ) ақындары// Жалын. – 2004. – №1. – 27-30 б.
- Сайрами А.М. Сүй, Таң сұлалирида өткән үйғүр сәнәткарлари. – Пекин: Милләтләр,1993. – 324 б.
- Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.
- 苏北海. 哈萨克文化史. – 乌鲁木齐 : 新疆大学出版社 , 1989. – 555页. (Су Бейхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімші: Шыңжаң университетінің баспасы, 1989. – 555 б.)

References

- Abuseytova M. Kh. (2015, 07.09). Novyye otkrytiya v istorii izucheniya kazakhskogo khanstva [New discoveries in the history of the study of the Kazakh Khanate]. Retrieved from: http://www.history-state.kz/ru/?ELEMENT_ID=607&bxajaxid=ccb6ad31101c9f96b7955bebd0da3f59
- Amanuly D. (2005) Shi-Rong hansha zhane «Akku zhyry» [Shi-zhun princess and “Swan song”] Zhalyн, no 4, pp. 27-32
- Асейініулы А. (1998) Qazaq mýzyka aspaptarynyń tegi [Origin of Kazakh musical instruments] Shynjań qoғamdyq ғыlymy, no 4, pp. 70-81
- Bizakov S. (2014) *Mir tyurkskikh narodov: Istoriko-etnograficheskiye ocherki* (p.336). Almaty
- Másimhan D. (2001) *Sarap*. (p.238). Astana: Elorda
- Máýlitqanuly Á. (2005) Qazaqtyń jaralym jayındaғы mifleri jáne ondaғы filosofialyq kózqarastar [Kazakh myths about the wound and philosophical views in it] Shynjań qoғamdyq ғыlymy, no 2, pp. 38-55
- McGovern W.M. (2004) *The Early Empires of Central Asia*. (p.364). Beijing : PRC Shuzyu
- Myrzahmetov M. (1982) *Muhtar Áýezov jáne Abaitanyń problemalary*. (p.296).Almaty: Ғылым.
- Qasqabasov S. (2002) *Janazyq*. (p.584). Astana: Aýdarma
- Qumaruly Ya. (2003) *Alystaғы atamura*. (p.436). Pekin: Ulttar
- Sánik Z. (2004) Ejelgi qytai jazbalaryndaғы túrki (qazaq) aqyndary [Turkic (Kazakh) poets in ancient Chinese writings] Zhalyн, no 1, pp. 27-30
- Sairami A.M. (1993) *Sú, Tań sulalırıda ótkán uıǵur sánátkarları*. (p.324). Pekin: Millátlár.
- Seidimbek A. (2002) *Qazaqtyń kú óneri*. (p.832). Astana: Kúltegin
- Su B. (1989) *History of Kazakh culture*. (p.555). Urumqi: Xinjiang University Press
- Wang R. (2004) *Echoes of Western culture*. (p. 354) Urumqi: Xinjiang Youth Publishing House